

ПРОБЛЕМАТИКА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ УНІФОРМІСТИКИ В НОВІТНІЙ ПЕРІОД

Становлення та розвиток української уніформістики є актуальною проблемою військової символіки. В історіографії питання слід виділити роботи дослідників О. Сокирка, Є. Славутича, Є. Пінака, С. Музичука, М. Чмира, В. Карпова, С. Коваленко, О. Пагірі, А. Харука, Я. Тинченка, В. Манзуренка, О. Іщука, І. Хоми, Т. Юрової, художників Т. Штика, С. Шаменкова, В. Зайця.

Матеріали з даної проблематики зберігаються в державних архівах та музеях, зокрема, період Визвольних змагань 1917–1921 рр. широко представлений у документальному зібранні Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центральний державний історичний архів України в м. Києві зберігає документи козацького періоду, Державний архів Закарпатської області володіє матеріалами з історії уніформи військового формування «Карпатська Січ», документи та матеріальні свідчення становлення та розвитку уніформи Збройних сил України новітнього періоду представлені в Галузевому державному архіві Міністерства оборони України. У колекціях Національного музею історії України, Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. Яворницького, Королівського музею армії та військової історії Бельгії (м. Брюссель), Львівського історичного музею та інших зберігаються предмети з історії української уніформістики.

Проблема періодизації питання та пошуку історичних джерел привела до висновку, що сучасні традиції українського військового костюму спираються на здобутки попередніх державницьких формувань України, починаючи з часів українського козацтва. Побутування військового костюму в Гетьманщині відбувалося самостійним оригінальним шляхом цілковито на базі нормативних актів та з ініціативи центральних і місцевих органів влади Української козацької держави¹. Першою та вдалою спробою у вітчизняній науці створити комплексну працю з уніформології козацького періоду — складової частини військової символіки — є дослідження Є. Славутича². Він також

¹ Славутич Є. Розвиток військового костюма в Українській козацькій державі і проблема використання військових традицій в сучасній військовій символіці Збройних Сил України // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: Матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. — К., 2008. — Вип. 1. — С. 75; Сокирко О. Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII–XVIII ст.: «барва», прапори, зброя // Військово-історичний альманах. — 2002. — Ч. 2 (5). — С. 108; Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII–XVIII ст. — К., 2010.

² Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Національна академія наук України, Інститут історії України. — К., 2008.

упорядкував уніформологічний словник, у якому відображено оригінальну термінологію, пов'язану з костюмом українського війська доби Гетьманщини, що функціонувала на території Української козацької держави від середини XVII — до кінця XVIII ст.³

Історія виникнення українського військового костюму в XX ст. починається з періоду Визвольних змагань. Дослідження синтезу європейського та національного в українських одностроях згаданого періоду дозволяє стверджувати, що переважна їх більшість, зберігаючи українські риси як панівні, за своїм художнім змістом і функціональним призначенням відповідає провідним європейським зразкам⁴.

Процес розробки і впровадження одностроїв Української армії, а загалом — опрацювання української військової символіки за доби Визвольних змагань, умовно можна розділити на три періоди.

Перший — період Центральної Ради — з 20 листопада 1917 р. — до 29 квітня 1918 р. У цей час зміни у військовій формі були незначні. Одяг українських військових продовжував бути російського зразка, а впроваджено було лише знаки розрізнення в ріжках коміра, знак на шапку й погони — блакитні з жовтим кантом. Для розпізнавання українських частин, що дислокувалися в Київському гарнізоні, усіх військовиків зобов'язували мати жовто-блакитну пов'язку на рукаві або такого ж кольору розетку.

У другому періоді — час існування Гетьманату П. Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.) — було виконано основну роботу щодо створення однострою для Української армії, зокрема встановлено українську кокарду, погони, почалося розроблення польової форми, запроваджено спеціальну форму для корпусів, дивізій, а також штабу й конвою гетьмана.

У третьому періоді — доба Директорії (кінець 1918–1920 рр.) — форма Української армії зазнала значних перетворень: знаки розрізнення, встановлені за Гетьманату, замінені на нові, закінчено розроблення похідної форми й уодноманітнення її до загального військового зразка, систематизовано ранги Української армії тощо⁵.

Гетьманський уряд П. Скоропадського утворив комісію з проектування й вироблення зразків нових одностроїв для Української армії та флоту. Уже в червні 1918 р. для старшин встановлювалися погони із золотого або срібного брузументового шнура, плетеного «ялинкою», що сходилася посередині грані. В «ялинку» вплітали сині шовкові нитки й пришивали на погон із сукна,

³ *Його ж.* Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник. — К., 2012.

⁴ *Юрова Т.* Однострій українських військових формувань першої половини XX ст.: синтез національних мистецьких традицій та європейської практики: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.06 / Львівська національна академія мистецтв. — Львів, 2013.

⁵ *Карпов В.* Однострої Української армії (1917–1920) // Військово-історичний альманах. — 2000. — Ч. 1 — С. 121.

прикріплюючи у верхньому кінці металевим гудзиком. На погонах ранги визначалися ромбоподібними зірочками або булавами в одну лінію⁶.

На основі архівних документів з'ясовано, що було встановлено нову систему нумерації на погонах для молодшої старшини, колір погонів для кінної артилерії й панцирних дивізіонів, погони для генеральної старшини Української армії, похідний (польовий) погон, погони для старшини піхоти Чорноморського окремого козацького коша.

Особливий конвой, а також старшини штабу «Ясновельможного пана Гетьмана» отримали знак розрізнення на форму — дві перехрещені булави. Його носили на кашкеті зверху над кокардою. 21 серпня 1918 р. П. Скоропадський затвердив похідну форму для старшин і козаків Української армії й окремо — для Сердюцької дивізії та штабу й конвою «Ясновельможного пана Гетьмана». Крім того, на погони пришивали золоті літерні позначки «Ш.Г.В.У.» (Штаб Гетьмана Всієї України), «О.Г.К.» (Особистий Гетьмана Конвой)⁷.

У той же час для всіх військ Української армії вперше встановлено кокарду. Вона мала вигляд золотої опуклої ребристої зірки круглої форми, у центрі якої був круг із блакитної емалі з вузькою золотою смужкою й накладеним золотим гербом Української держави.

Перша українська козацька стрілецька дивізія — сірожупанників — дістала свою назву від кольору форми (сірий жупан і такі ж штани). Її вироблено під час формування дивізії в м. Володимирі-Волинському. Знаки розрізнення сірожупанники носили на комірі. У козаків це були срібні колоски, у старшини — золоті — на комірі, а за ними — вузька жовто-блакитна стрічка. На кашкеті носили овальну кокарду. Вона мала темно-синє коло з темно-бордовою серединою, на якій містилося зображення золотого тризуба. Сам кашкет був сірого кольору, верх мав згладжену чотирикутну форму. Крім того, були ще шапки з темно-зеленим шликком. За родом військ знаки розрізнення нашивали на рукаві, вище ліктя: кулеметники — два схрещені кулемети на темно-зеленій тканині; артилеристи — дві схрещені гармати, а під ними бомба; вояки технічного куреня — молот і обценьки⁸. Дослідник М. Чмир підкреслює, що рангові відзнаки військовослужбовців 1-ї козачої стрілецької дивізії являли собою «певний українсько-австро-угорський компроміс»⁹. Справді, ця система відзнак копіювала австро-угорську, але замість зірочок використовувалися зображення пшеничних колосків, що символізували родючість української землі та її багатство.

⁶ Чмир М. Відзнаки військових звань українських збройних формувань 1917–1921 рр. // Військово-історичний альманах. — 2001. — Ч. 2 (3). — С. 92.

⁷ Карпов В. Вказ. пр. — С. 111; Чмир М. Урядовці військової офіції УНР: однострій та відзнаки // Знак. — 2002, червень. — Ч. 26. — С. 10.

⁸ Карпов В., Табачник Д. Військова символіка держави. — К., 2007. — С. 31.

⁹ Чмир М. Відзнаки військових звань українських збройних формувань 1917–1921 рр. // Військово-історичний альманах. — 2001. — Ч. 2 (3). — С. 99.

На початку березня 1918 р. у Ковелі з полонених сформовано Першу українську стрілецьку козаку дивізію, яку за кольором її форми називали ще дивізією синьожупанників. Форма мала суто національно-історичний характер — сині козацькі жупани й широкі штани, шлик на шапці містився спереду, а не позаду¹⁰.

Після повалення Гетьманату П. Скоропадського робота щодо створення форми, цього разу для армії Української Народної Республіки (далі — УНР), тривала¹¹. Головний отаман С. Петлюра встановив звичайний похідний однострій, скасував погони й чини та запровадив командирські посади. Кокарду для всіх військ УНР встановлено однаково: штамповану з жовтого металу з блакитним полем. Посередині блакитного поля містився герб України з хрестом. Окремо вирізнено частини Запорізької групи військ — запроваджено особливий головний убір — шапку-мазепинку¹². У кожному полку вона мала відмінний колір. Розроблено було також уніформу частин Окремого кордонного корпусу та для жандармерії УНР¹³.

Однострій Українських січових стрільців (далі — УСС) — військової формації, що постала в складі австро-угорської армії з вибухом Першої світової війни, — спочатку, у 1915–1917 рр., не дуже відрізнявся від однострою звичайного австрійського вояка¹⁴. 1917 р. до форми УСС внесено зміни: з'явилися шапки з левиком, синьо-жовті підвіски на багнеті й такого ж кольору стрічки на комірах. І тільки 1919 р. УСС отримали свою постійну форму. Виразною особливістю її був стрілецький крій приталеної сорочки (френча) з накладними кишнями. На комірі нашивали сукняну зубчатку, колір якої відповідав родові військ. У старшин вона мала тоненький золотий кант, у булавних старшин розміщувалася на золотому підкладі. Генеральська зубчатка була мережана сріблом на золотому полі. Відзнаки старшинських і підстаршинських ступенів кріпилися на рукавах. Піхота носила в бойових умовах і на параді сталеві шоломи з тризубом (німецькі або французькі)¹⁵.

Однострій Української Галицької армії (далі — УГА) був подібний кроєм до австрійського. Короткий френч із сторчово-виложистим коміром, на ньому сукняна зубчатка, колір якої відповідав роду зброї (синій, червоний, малиновий або сірий). У старшин зубчатка була обведена золотим широким

¹⁰ Мороз І. Форма одягу та знаки розрізнення «синьожупанників» // Український військовий музей. — 2011. — Ч. 3. — С. 35; Тинченко Я. Синьожупанники: нові дані щодо знаків розрізнення // Однострій. — 2009. — № 9. — С. 9.

¹¹ Чмир М. Військові урядовці та адміністративні старшини Армії Української Народної Республіки. 1919–1922 // Однострій. — 2004. — № 8. — С. 8; Його ж. Тимчасові знаки розрізнення старшин та козаків армії УНР // Знак. — 2005, грудень. — Ч. 37. — С. 10.

¹² Музичук С. Мазепинка // Однострій. — 2009. — № 9. — С. 7.

¹³ Карпов В. Вказ. пр. — С. 118.

¹⁴ Там само. — С. 114.

¹⁵ Українські Січові Стрільці. 1914–1920. — Монреаль, 1955; Хома І. Січові стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917–1919 рр. — К., 2011.

шнурком, у булавних старшин вона розміщувалася на золотому підкладі, у генералів — на золотому прямокутному підкладі. Відзнаки ступенів нашивали внизу рукава, а на сукняному підкладі, відповідно до роду військ, — срібну стрічку. Звання розрізняли за кількістю й розмірами стрічок¹⁶.

На початок 1920 р. походна форма армії УНР дістала свій завершений вигляд. Слід зазначити, що в цей час у цілому було опрацьовано військову символіку українського війська. Загалом, у період боротьби за державність України протягом трьох недовгих, але насичених подіями років Визвольних змагань однострій Української армії розвинувся від жовто-блакитних пов'язок на рукаві до цілком завершеної й перевіреної під час бойових дій форми.

Матеріальні свідчення про символіку української армії доби Визвольних змагань 1917–1921 рр. презентує Королівський музей армії та військової історії Бельгії (м. Брюссель). Тут зібрано зразки одностроїв, дещо з озброєння, світлини, документи. Українська колекція налічує 109 одиниць зберігання. З-поміж предметів уніформістики — польова форма молодшого офіцера УСС (1915–1919 рр.), кашкет (1915 р.), однострій кавалерійського сотника УГА (1920 р.), парадна форма піхотинця (1919 р.)¹⁷.

Українські збройні формування періоду Другої світової війни продовжили традиції, закладені Армією УНР¹⁸. Так, Міністерством внутрішніх справ Уряду новоутвореної держави Підкарпатська Русь 10 листопада 1938 р. було прийнято рішення про утворення Організації Народної Оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС), що мала забезпечити стійкість державності Підкарпатської Русі та оборону її території. За статутом право носити однострій та відзнаки мали лише дійсні члени організації¹⁹.

Уніформа «Карпатської Січі» та її символіка містила в собі національну традицію у способі обмундирування та знаках розрізнення українських військових формувань і парамілітарних організацій першої третини

¹⁶ Музичук С. Вказ. пр. — С. 7; Тинченко Я. Армии Украины 1917–1920 гг. — М., 2002; Чмир М.В. Символіка Збройних Сил України. 1917–1920 рр. Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2006; Чмир М., Пінак Є., Музичук С. Галицька Армія, 1918–1920. — Рівне, 2008; Чмир М. Нарукавні знаки органів військового управління, з'єднань та родів зброї Галицької Армії. 1919 р. // Знак. — 2004, жовтень. — Ч. 33. — С. 8; Якимович Б. Збройні Сили сучасної України // Історія українського війська (1917–1995). — Львів, 1996. — С. 771.

¹⁷ Lierneux P. L'armee de L'Ukraine independante, 1917–1921 // Militaria Magazine. — 2006. — № 246. — Р. 28.

¹⁸ Манзуренко В., Іщук О. Василь Кук — Головний Командир УПА. — Рівне, 2008; Манзуренко В. Ременные пряжки УПА // Однострій. — 2001. — № 6. — С. 28; Музичук С. Дивизия СС «Галичина» и Украинская Национальная Армия. 1943–1945 // Форменная одежда. — 1999. — № 2. — С. 2; Його ж. Українські військові нарукавні емблеми під час Другої світової війни 1939–1945 рр. // Знак. — 2004, жовтень. — Ч. 33. — С. 9; Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. — Рівне, 2006; Їх же. Луцький вишкільний курінь, 1941–1943 // Однострій. — 2004. — № 8. — С. 28; Их же. Батальон «Roland» Дружини українських націоналістів // Однострій. — 2002. — № 7. — С. 33.

¹⁹ Пагіря О. Карпатська Січ: військово формування Карпатської України. — К., 2010.

XX ст. Увібравши в себе чимало елементів із мундирів регулярних армій сусідніх держав, напіввійськових організацій та українських військових формацій періоду Визвольних змагань 1917–1921 рр., однострій «Карпатської Січі» набув цілком самостійного та завершеного вигляду. Водночас він мав ряд особливостей, які відрізняли його від мундирів інших українських збройних формувань XX ст.

Діяльність Української Повстанської Армії (далі — УПА), поруч із діяльністю радянських підпільників та партизан, вважають, незважаючи на ідеологічні розбіжності, однією з визначних сторінок руху опору, як єдиного історичного процесу в цілому. Особливістю системи символіки УПА є те, що вона опрацьовувалася в процесі збройної боротьби паралельно зі становленням організаційної структури армії стихійно. Особовий склад ідейно був прихильником української державності та з самого початку вживав такі її символи, як тризуб та жовто-блакитний прапор. У той же час прапор армії та ОУН був червоно-чорний.

При створенні національних збройних сил Революційний Провід ОУН 1940 р. передбачав запровадження уніформи для армії та порядкувої поліції. Символіка до уніформи, запропонована С. Ленкавським, Е. Козаком, С. Дядинюком та іншими, передбачала використання відзнак у вигляді тризуба та базувалась на традиціях УГА²⁰. Революційним Проводом ОУН давалися вказівки при використанні цивільного одягу або уніформи воюючих сторін носити на лівому рукаві синьо-жовту пов'язку.

До літа 1943 р. однострої українських повстанців не мали усталеного вигляду і являли собою змішаний вигляд із цивільного та військового одягу. Кольори одностроїв були також різні. На початку формування більша частина повстанців носила цивільний одяг. Однак уже пізніше широко використовувалися трофейні однострої: польські, німецькі, угорські, чеські, словацькі, румунські, італійські, а інколи навіть — англійські та американські.

Трофейні шапки легко перешивали на мазепинки, а радянські кашкети — на петлюрівки й додавали до них тризуби. Стихійний характер створення символіки підрозділів УПА також доповнювався геральдичною традицією певного регіону.

УПА не отримала повного комплексу власного однострою, функції відзнак покладалися на деякі характерні елементи одягу повстанців. У першу чергу це стосується накриття голови — мазепинок та петлюрівок, оскільки вони мали характерний вигляд і були ознакою лише української армії. На шапки обов'язково кріпилися українські відзнаки у вигляді різного роду тризубів: дехто мав кокарди, що використовувались ще в 1918–1921 рр., інші носили зразки, виготовлені для української допоміжної поліції в Генеральній губернії. Але, в більшості випадків, повстанці самі виготовляли з доступних матеріалів відзнаки з тризубом, що різнилися за розміром та стилем.

²⁰ Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. — С. 20.

З ухваленням 1991 р. рішення про розбудову військової організації Української держави та початком формування підрозділів Збройних сил України з частин колишньої Радянської армії заміна її уніформи на українську відбувалася поступово. На основі аналізу цього процесу можна виділити декілька етапів.

На початковому етапі головні зусилля військового керівництва були зосереджені на заміні фурнітури на одностроях радянського зразка²¹. Передусім це стосувалося кокарди до кашкета й гудзиків на всіх видах військової форми одягу²². До літа 1992 р. було опрацьовано й затверджено проекти нової символіки до уніформи — і почався період її впровадження. При цьому гудзики із зірочкою замінено на гудзики з тризубом. Було запроваджено кокарди військовослужбовців сухопутних військ, авіації та флоту. На розроблення кокард сильний вплив справили традиції радянських збройних сил.

У розробленні емблем родів військ і служб на цьому етапі відзначаються дві тенденції. Одна з них виявлялася в осмисленні суті новостворюваної української армії, українських національних та історичних традицій і символів, зокрема військових формацій давніших часів, і на цій основі пошук їх поєднання й сучасний вияв. Відповідно представники цієї тенденції почали пропонувати для використання історичні символи доби козацтва, особливо періоду Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, а також часів Визвольних змагань початку ХХ ст. Друга тенденція інерційна. Вона базувалася на досягненнях радянської школи емблематики, пропонуючи лише деякі невеликі видозміни, — заміну радянської атрибутики на українську державну.

1993 р. активно опрацьовували проекти емблем видів Збройних сил України. Концептуально було передбачено існування трьох видів — Сухопутних військ, Військово-Повітряних сил і Військово-Морських сил. Цікавими виявилися пропозиції капітана 3-го рангу В. Петровського, який уперше ввів у практику використання калинової гілки, замість дубових і лаврових, що відіграла в складі емблеми важливу роль, позначаючи належність Збройних сил саме до Української держави й підкреслюючи органічний зв'язок їх з українським народом, його традиціями й символами²³.

Для характеристики складності процесу опрацювання символіки для уніформи, його суперечності наведемо приклад емблеми з перехрещеними перначами, покладеними на чотирипроменею зірку в розробці О. Сивидного. Приблизно таку емблему використовували офіцери Генерального штабу часів Гетьманату П. Скоропадського. Її виразно національний характер, а також належність до «буржуазно-націоналістичної» армії Української Держави за-

²¹ Наказ Міністра оборони України від 12 лютого 1992 р. № 12 «О создании комиссии по разработке образцов предметов военной формы одежды для военнослужащих Вооруженных Сил Украины».

²² Карнов В. Розроблення арматурі до одностроїв військовиків Збройних Сил України // Військово-історичний альманах. — 2005. — Ч. 1(10). — С. 124.

²³ Там само. — С. 130.

йшли в суперечність зі світоглядними позиціями офіцерів Генерального штабу Збройних сил України, які в переважній більшості служили в штабах військових частин Радянської армії й були носіями комуністичної ідеології. Це виявилось причиною припинення її впровадження в якості емблеми офіцерів Генерального штабу Збройних сил України. Усе ж цю зірку використано як емблему на наголовок кашкета роти Почесної варті Міністерства оборони України.

Ключовою подією в процесі опрацювання емблем для одностроїв військовиків Збройних сил України стало прийняття рішення про уніфікацію їх. Центральна науково-технічна лабораторія Збройних сил України на чолі з майором О. Побережним в основу уніфікованої емблеми запропонувала стилізований вінок із листя калини, на який накладався геральдичний елемент, що відображав певний рід зброї або війська. Застосування принципу уніфікації емблем дозволило перейти до практичної реалізації розробок і впровадження нової військової символіки у вигляді емблем родів військ і служб.

Таким чином, з 1992 по 1995 рр. проведено значну організаційну роботу щодо розроблення і впровадження нової символіки для одностроїв військовиків Української армії. У цій роботі брали участь як відповідні управління й служби Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних сил України, так і організації, що займалися виготовленням їх. До справи залучали також і зацікавлений громадський актив, і досвідчених ініціативних військовиків. Це отримало практичний результат і було закріплено Наказом міністра оборони України від 12 червня 1995 р. № 150²⁴.

На початковому етапі процес творення національної військової символіки новітнього періоду залежав від обставин суспільно-політичного розвитку держави та рівня наукового забезпечення проектів. Розробники виходили з доцільності поєднання історичної традиції — символів доби Київської Русі, українського козацтва, Визвольних змагань — і вимог часу. Стан розроблення символіки в цей період показав відсутність в Україні, із самоочевидних причин, серйозного доробку в цій галузі, брак власної геральдичної школи.

Власне, школа уніформістики в Україні не склалася й понині. Як свідчення цього — вияв невідповідності встановленої форми одягу для військовиків потребам ведення бойових дій на Сході України. І знову громадський актив, який нині називається рухом волонтерів, як і на початку 90-х рр. ХХ ст. взявся до вирішення проблеми забезпечення війська сучасними зразками уніформи. Спостерігається спроба використання досягнень європейських уніформістських шкіл та поєднання з національними традиціями. Як ознака цього — намагання волонтерів замінити накриття голови шапкою, стилізованою під мазепинку — символ українського війська з нашивною кокардою у формі кола із зображенням кольорів державного прапора.

²⁴ Наказ Міністра оборони України від 12 червня 1995 р. № 150 «Про введення в дію Правил носіння військової форми одягу військовослужбовцями Збройних Сил України».